

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר להיסטוריה
החוג לגיאוגרפיה ולסביבת האדם

**החינוך לפטריוטיות בתוכנית "מסע ישראלי מבראשית"
בשנים 2009-2014**

חיבור זה מוגש לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"
באוניברסיטת תל אביב

על ידי: דורון לימור

העבודה הונחה בהדרכת:
פרופסור יצחק שנל
פרופסור אבנר בן-עמוס

ספטמבר 2018
Tel-Aviv University

תקציר

תוכנית "מסע ישראלי מבראשית" היא תוכנית טיול חינוכית המיועדת לתלמידי תיכון. התוכנית גובשה בשלהי שנת 2005, והיא פרי של שיתוף פעולה בין תנועת מבראשית לבין אגף שלי"ח וידיעת הארץ במינהל חברה ונוער במשרד החינוך. באמצעות הפעלת התוכנית ביקשו יוזמיה "לחזק את זהותו האישית, היהודית והציונית של התלמיד ולחברו לעצמו, לעמו, לארצו ולמדינת ישראל". כדי ליישם ולהגשים את מטרות התוכנית, היא נבנתה כתוכנית טיול ערכית, חווייתית ומשמעותית שתחליף את הטיול השנתי.

פעילותה של תוכנית מסע ישראלי מבראשית כוללת שלושה מרכיבים: פעילות הכנה למסע במסגרת בית הספר; מסע הנמשך שישה ימים במגוון מרחבים ואתרים בארץ; פעילות סיכום במסגרת בית הספר.

במרוצת השנים הפך מסע ישראלי מבראשית לתוכנית דומיננטית הנתפסת כמוצלחת בקרב פוליטיקאים אנשי ציבור, אנשי חינוך ותלמידים. משרד החינוך פועל מזה זמן להפכה לתוכנית מתוקצבת ומחייבת. שר החינוך נפתלי בנט הצהיר, בדומה לשרי החינוך שבימינו, כי יפעל לכך שכל תלמיד תיכון בישראל ישתתף בה במהלך לימודיו.

למרות הפופולאריות הרבה של התוכנית, קיימת מחלוקת לגבי טיב כוונותיה ודרכי פעילותה. במהלך השנים השמיעו עיתונאים, מובילי דעה ואנשי אקדמיה טענות על כך שמסע ישראלי מבראשית מבקש לקדם, במסווה של תוכנית חינוכית חווייתית, מסרים פרטיקולאריים, לאומניים ודתיים.

במהלך עבודתי כמחנך וכמורה בתיכון נחשפתי לתוכנית המסע וביקשתי להבין ולנתח את מסריה. כאשר בחנתי את מסמכיה ואת היישום המעשי שלה, נוכחתי כי התוכנית מבקשת להיות שותפה בהליך חינוכם של התלמידים לפטריוטיות. מטרתו של המחקר הנוכחי היא לנתח את מכלול המרכיבים של התוכנית, לזהות ולאפיין את מרכיביה בהתייחס לשיח המחקרי על המושג "פטריוטיות" ותחום החינוך לפטריוטיות, כולל הטיול החינוכי. הניתוח כולל התייחסות לפרוגרמת התוכנית ולביצועה, על מרכיביה השונים. המחקר נשען על ההנחה כי מסע ישראלי מבראשית מכוון לחינוך לפטריוטיות. שאלת המחקר היא לאיזה סוג פטריוטיות הוא מחנך.

ההגדרה המסורתית קובעת שפטריוטיות היא סוג של זיקה (attachment) או אהבה של אדם לארצו. הפטריוטיות כוללת ארבעה יסודות: חיבה מיוחדת של האדם למולדתו, תחושת הזדהות אישית עם המולדת, דאגה מיוחדת למדינה, ונכונות האדם להקריב עצמו למען המדינה. את כל המאפיינים האלה ניתן למצוא בתוכנית מסע ישראלי מבראשית.

בפועל, האופנים שבהם מיושמת הפטריוטיות רבים ומגוונים, ובמהלך השנים גדל היקף המחקרים שהציעו למיין אותה בשלל דרכים. המיון הנפוץ ביותר מבחין בין "פטריוטיות עיוורת" (Blind Patriotism) לבין "פטריוטיות קונסטרוקטיבית" (Constructive Patriotism). הפטריוטיות העיוורת מבטאת זיקה מוחלטת למדינה, המלווה בהערכה חיובית בלתי מעוררת, נאמנות ללא סייג והיעדר סובלנות לכל סוג של ביקורת כלפי המדינה. הפטריוטיות הקונסטרוקטיבית היא נאמנות ביקורתית, המבטאת זיקה והתחשבות ברווחתם של בני אדם המשתייכים לקבוצה אחרת, תוך מתן כבוד לזכויות ולרווחה של כל בני האדם.

המחקר הנוכחי בודק האם תוכנית מסע ישראל מבראשית מחנכת לערכים קונסטרוקטיביים, ביקורתיים ומוסריים כפי שמשמע מניתוח חלק ממסמכיה ופעולותיה, או לערכים פטריסטיים עיוורים, בלתי ביקורתיים וקיצוניים, העלולים ליצור אינדוקטרינציה אידיאולוגית לטובת אינטרסים פוליטיים.

נוסף לשיח על הפטריסטיים, המחקר עורך דיון על מקומה של תוכנית מסע ישראל בפרקטיקה של פעילות מחוץ לכיתה. הטיול החינוכי נתפס כאמצעי מרכזי לחינוך לפטריסטיים מאחר שהוא מחזק את הקשר הרגשי בין התלמיד לבין הסביבה הקרובה ולמולדת בכלל. מסע ישראל מבראשית הוא דגם של טיול חינוכי המבקש להציע אלטרנטיבה לטיול השנתי בכיתות התיכון. התוכנית מדגישה את התכנים הציוניים-לאומיים-יהודיים המשמעותיים המועברים לתלמידים, ומקפידה על מתודות הדרכה מסוימות. לנוכח מאפיינים אלה, המחקר בוחן את המשמעות של פעילות זו ביחס לפעילויות הטיול המוכרות.

מחקר זה הוא מחקר איכותני, ועניינו חקר מקרה (Case Study). ניתוח הנתונים נעשה בגישה מתודולוגית של תיאוריה המעוגנת בשדה המסייעת לגבש הסברים תיאורטיים להבנת תופעות חברתיות בעזרת ניתוח שיטתי וקשוב של נתונים שנאספו בשדה. עיקר הנתונים לצורכי המחקר מתבססים על חמישה מסעות בין השנים 2009-2014 שאליהם הצטרפתי. נוסף לתצפיות, המחקר כולל ניתוח של מסמכים שהופקו על ידי מסע ישראל מבראשית, ראיונות עם בעלי תפקידים, מורים, תלמידים ועוד.

במחקר מופו עשרות התרחשויות ואירועים שונים במסעות שבהם השתתפתי, שהתקיימו במהלך יישומה של התוכנית. מתוך אירועים אלה בודדתי 17 אירועים שהופיעו בכל אחד מהמסעות, ושנתפסו בעיניי כמהותיים ביותר לתוכנית ולקשר שלה עם חינוך לפטריסטיים שאליה היא מכוונת.

עיבוד הממצאים נועד לכוון לדיון בשאלת המחקר והוא נעשה בהתייחס לשלוש סוגיות:

תוכנית מסע ישראל מבראשית והטיול החינוכי: נוסף לדיון על המעשה החינוכי בתוכנית המסע, המחקר בחן גם את מקומה של התוכנית ברצף התפתחות הטיול החינוכי בישראל. לאורך שנות התעצבותה, נדמה כי תוכנית המסע ביקשה לאגד מאפיינים שונים של טיולים חינוכיים וליצור תמהיל חדש שמתאים לרוח התקופה ולמאפייניה. במסגרת תמהיל זה, מדגיש מסע ישראל מבראשית את דגם "הטיול הלאומי" שאפיין את המסעות והטיולים החינוכיים החל בתקופת המנדט הבריטי, תוך שימוש במרחב המטויל ליצירת תחושת זיקה ומחויבות של התלמידים לקהילה, לעם, לארץ ולמדינת ישראל. במחקר נמצא כי המדריכים במסעות ייחסו לעיתים למרחב המטויל אירועים שונים, ללא כל סימוכין, וכי התייחסותם ופרשנותם לנוף ביטאו מסרים לאומיים ופטריסטיים. מעבר לכך, הפרשנות הסובייקטיבית של המדריכים במסעות היתה מוטה ונעשתה תוך התעלמות עקבית ובוטה מנרטיבים אחרים וממאפיינים פיזיים ואנושיים של המרחב המטויל. בדרך זו נוצרה מציאות סובייקטיבית ששירתה את מטרותיה של תוכנית מסע ישראל מבראשית.

דיון מבני: בהתאם לתהליך המאפיין את התיאוריה המעוגנת בשדה, ההתרחשויות במהלך המסע מוינו לפי 5 קטגוריות עיקריות: ההיבטים הטכניים במסע והשפעתם, הגורמים המתווכים במסע

ומשמעותם, האמצעים המסייעים להעברת המסרים במסע ומשמעותם, התכנים במסע, ולבסוף, מושאי ההדרכה במסע - התלמידים. לכל קטגוריה עיקרית הוגדרו קטגוריות משנה שמפרטות את הדרכים שבהם תוכנית המסע מחנכת לפטריוטיות. הדיון בקטגוריות אלה העלה שלל מסקנות:

תוכנית מסע ישראלי מבראשית היא תוכנית **שיטתית** הפועלת על פי **דפוס פעולה קבוע**; **למדריכים** יש תפקיד קריטי במסעות, להבדיל מתפקידו השולי של **הצוות החינוכי מבית הספר**; מתודת **מעגלי השיח** אפשרה למדריכים לשלוט בנושאי השיח ולחתום אותם במסרים נחרצים של התוכנית; התוכנית מרבה לקיים **טקסים**, הכוללים אמירות שנשמעו לעיתים כהטפה; **המרחב המטויל** בתוכנית המסע גויס באופן חלקי לגיבוש המסרים; ובעיקר נמצא כי במסעות היתה התעלמות כמעט מוחלטת מהמאפיינים הפיזיים והאנושיים של המרחב המטויל. המדריכים התעלמו ממאפייניהם של המקום והזמן וחתרו להעברת המסרים של התוכנית. נמצא כי **הטקסטים והמתודות** שבהם המדריכים השתמשו נלקחו לרוב מארון הספרים היהודי, במטרה להעניק גושפנקה למסרים הרבים של תוכנית המסע.

בחינה כוללת של הקשר בין התכנים לבין רצף הפעילויות שלאורך המסע חושף כי **התכנים** בשלושת הימים הראשונים של המסע היו "רכים" ומכילים לכאורה אך הם הדגישו את הצורך בהתגייסות הפרט למען האומה, ואילו בשלושת הימים האחרונים הפכו התכנים והמסרים לצרים ומגמתיים. נמצא כי תוכנית המסע הדגישה את **החוויה היהודית** באמצעות פעילות השבת בירושלים וחשיפה לסממניה הדתיים האורתודוקסיים.

השיח הפטריוטי בתוכנית המסע: בהתאם לממצאי השדה, נבחנו הפעילויות בתוכנית המסע על רקע המחקר הקיים בנושא הפטריוטיות. המחקר הגיע למסקנה כי התוכנית מחנכת בעיקרה לפטריוטיות עיוורת אם כי קיימים בה גם היבטים מצומצמים של פתיחות מסוימת. לשם השגת המטרה נוקטת התוכנית באמצעי פדגוגיים המאפיינים חינוך אינדוקטריני ובלתי ביקורתי, כמו הדגשת ההיבט החוויתי על חשבון התבוני, הטפה חוזרת ונשנית של המסרים, יצירת אורה שמעודדת את התלמידים לבטא עמדות קיצוניות ועוד. בהתאם לכך, המחקר הנוכחי מציע שני מיונים נוספים וחדשים של טיפוס פטריוטיות. מיונים אלה הם תרומתו המשמעותית של המחקר לשיח הפטריוטי.

במהלך איסוף הנתונים עלו מאפיינים רבים של תוכנית המסע, ששיקפו חינוך **לפטריוטיות עיוורת**. למרות הצהרותיהם של הוגי התוכנית כפי שבאו לידי ביטוי בפרוגרמה שלה, התגלו מעט מדי מאפיינים של חינוך **לפטריוטיות קונסטרוקטיבית**. תוך כדי תהליך המחקר התברר שהחלוקה הדיכוטומית אינה מספיקה כדי לתאר את סוג החינוך שאליו מכוונת התוכנית, וכי במהלך המסעות היו אירועים ואמירות רבות של המדריכים שלא ניתן לשייכם באופן חד משמעי לפטריוטיות עיוורת או קונסטרוקטיבית. לפיכך הוגדרו במחקר שני מיונים חדשים למושג פטריוטיות, שאינם מופיעים בספרות המחקרית. מיונים אלה מכונים במחקר הנוכחי: "מוכלות הפטריוטיות"; "פטריוטיות של העצמת זהות".

מוכלות הפטריוטיות מבחינה בין **פטריוטיות רחבה**, המתחשבת בצורכיהן של קבוצות רבות באוכלוסייה ומעודדת פלורליזם ורב תרבותיות, לבין **פטריוטיות צרה**, הרואה ברב-תרבותיות ובהגירה כמסוכנות למדינה, ומאופיינת בחוסר סובלנות כלפי מיעוטים ובשנאת זרים. מסקנת המחקר בהקשר זה היא כי תוכנית המסע פונה לתלמידים יהודים-ציונים-חילונים ו/או דתיים

(לאומיים) בלבד, תוך הדרת קבוצות אחרות החיות בישראל. בהיבטים אלה ניתן לומר כי תוכנית המסע כוללת מאפיינים של חינוך לפטריוטיות צרה.

פטריוטיות של העצמת זהות מבחינה בין **פטריוטיות מאדירה**, היוצרת בעיקר מנגנונים המעצימים את מעמדה של הקבוצה הדומיננטית ומתעלמים מקבוצות אחרות, לבין **פטריוטיות מקטינה**, הפוגעת במעמדן של הקבוצות האחרות באמצעות תעמולה, סטריאוטיפים ודעות קדומות. מרבית האירועים, הפעילויות והדיונים שהתקיימו במעגלי השיח שנערכו במסגרת תוכנית מסע ישראלי מבראשית התגלו במחקר כבעלי מאפיינים של פטריוטיות המאדירה את סגנון החיים הדתי-לאומי של היהודים ומקטינה את זה של הלא יהודים.

המסקנה שעולה ממחקר זה היא כי תוכנית מסע ישראלי קידמה בעיקר **חינוך לפטריוטיות עיוורת, צרה, מאדירה ולעיתים אף מקטינה**, וזאת במסווה של עשייה חינוכית שתכניה ומסריה מוצגים באופן חיובי. במחקר נמצא כי תוכנית המסע נוקטת בכל האמצעים הטכניים והחינוכיים העומדים לרשותה, כדי לחנך לפטריוטיות ולקדם את מסריה הפרטיקולאריים.

עוד נמצא במחקר כי קיים פער גדול בין המטרות המוגדרות של התוכנית לבין הביצוע שלה בפועל. בניגוד להצהרותיה, התוכנית מעודדת שיח המדגיש את השונה, ולא שיח המדגיש את המשותף לכל חלקי החברה הישראלית. החינוך שהתוכנית מכוונת אליו יוצר אווירה המעודדת בעקיפין התבטאויות קיצוניות ומדגישה את תחושת הניכור והעוינות בין האוכלוסיות השונות במדינת ישראל. זהו מסע לפטריוטיות שמעוררת את מנהלי בתי הספר, המורים, המדריכים, ובעיקר את התלמידים. זהו מסע שלא מפגיש אותם באמת עם נופי הארץ ומאפייניהם הפיזיים והאנושיים הייחודיים. התוכנית מנצלת את היציאה מבית הספר לקידום של אינטרסים פוליטיים ואידיאולוגיים מובהקים.